

**Hanzehogeschool
Groningen**
University of Applied Sciences

HET KLEURENPALET

**Handvatten voor persoonlijke en
maatschappelijke ontwikkeling**

Arie Kool & Ingrid Schutte (Red.)

share your talent. move the world.

ZELFSTURING:

Wie ben ik?

Zelfkennis, reflectie, leren, kwetsbaarheid, tragiek, talenten, drijfveren, zwaktes, mildheid, levensvragen

KRITISCH DENKEN:

Wat vind ik ervan?

Onafhankelijk, objectief denken, autonomie, analyseren, argumenteren, debat

DE KRACHT VAN DE VERBEELDING:

Wat is er mogelijk?

Dromen, creëren, durven, scheppen, voorstellingsvermogen, vormgeven, oog voor het onverwachte

MOREEL KOMPAS:

Wat is goed?

Waarden, normatieve professionaliteit, ethiek, moraliteit, afwegen, paradoxen, dilemma's, belangen, oordelen

GEMEENSCHAPSZIN:

Wat hebben we samen?

Empathie, gezamenlijkheid, wederzijdsheid, dialoog, verbinding, betrokkenheid, de ander en ik, openheid, diversiteit, in- en exclusie

MAATSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID:

Wie wil ik zijn als burger?

Democratisch burgerschap, ecologie, diversiteit, cultureel bewustzijn, digitalisering, migratie, consumentisme, verantwoordelijkheid

ERFSCHAT:

Wat nemen we mee?

Cultuur, kunst, wetenschap, ideologieën, levensbeschouwing, spiritualiteit, geschiedenis, nieuwsgierigheid

OEFENING:

Hoe word(en) ik/we beter?

Oefenen, focussen, discipline, training, vaardigheden, denken gedrag patronen, doen, actie, handelen

Inhoud

HET KLEURENPALET	1
ZELFSTURING:	
Wie ben ik?	11
KRITISCH DENKEN:	
Wat vind ik ervan?	14
DE KRACHT VAN DE VERBEELDING:	
Wat is er mogelijk?	17
MOREEL KOMPAS:	
Wat is goed?	20
GEMEENSCHAPSZIN:	
Wat hebben we samen?	23
MAATSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID:	
Wie wil ik zijn als burger?	26
ERFSCHAT:	
Wat nemen we mee?	29
OEFENING:	
Hoe word(en) ik/we beter?	32

Voorwoord

Het “Kleurenpalet. Handvatten voor persoonlijke en maatschappelijke vorming” is bedoeld als handreiking voor schools, opleidingen en docenten om gestalte te geven aan persoonlijke en maatschappelijke vorming (PMV) van studenten. PMV is geen confectie; het is altijd maatwerk voor de studenten en de docenten. Dit palet biedt elke opleiding de mogelijkheid om passende kleuren te kiezen en een prachtig eigen schilderij te maken. Schools en opleidingen kunnen zich daarbij de vragen stellen ‘Wat doen we al?’ en ‘Wat missen we nog, wat willen we nog meer voor onze studenten?’.

Dit document is ontwikkeld door een werkgroep van docenten van verschillende schools met ondersteuning van Stafbureau Onderwijs en Onderzoek. Het palet is daarmee het resultaat van inspirerende gesprekken en gedachten van mensen uit de hele Hanzehogeschool Groningen (HG). Met dank aan Abele Kamminga voor zijn redactionele bijdrage aan het kleurenpalet.

De volgende mensen maakten deel uit van de werkgroep:

Kees Faber, Irma Haagsma, Theo Joxhorst, Arie Kool,
Remko van der Lei, Jeroen Loef, Menja Mollema-Reitsema,
Ronald Schurer, Ingrid Schutte, Joke Terlaak Poot en Kees Zoethout.

Aanleiding

Het doel van dit stuk is om handvatten te bieden aan schools om de persoonlijke en maatschappelijke vorming (PMV) van studenten en medewerkers gestalte te geven.

De HG-onderwijsvisie 2020 stelt dat onderwijs mens en maatschappij dient te verrijken. De professionals die we opleiden “spreken niet alleen hun arsenaal aan vakkennis en vaardigheden aan, maar zetten hun hele persoonlijkheid in”. De onderwijsvisie benadrukt het streven dat medewerkers en studenten zichzelf ontplooiën én een waardevolle bijdrage leveren aan de maatschappij. In dat verband spreekt de visie over het *“aanmoedigen van medewerkers en studenten vanuit een eigentijds Bildungsideaal”*.

Het strategisch beleidsplan “Vernieuwen in Verbinding” van de HG beschrijft dat onderwijs om meer draait dan kennis en innovatie. Het gaat ook over de persoonlijke ontwikkeling van studenten en docenten en over de vorming van verantwoordelijke burgers:

“persoonlijke en maatschappelijke vorming van studenten en medewerkers net zo belangrijk is. Zij zijn in staat om kritisch te denken en te reflecteren, ook op zichzelf.” (...) “Studenten en medewerkers zijn verantwoordelijke burgers in onze democratie, die om weten te gaan met verandering en zich in kunnen leven in een ander. Zij geven daarmee zowel tijdens als na hun studie, in hun werk en in de maatschappij concreet invulling aan het motto van de hogeschool: Share your talent. Move the world”.

De HG heeft in de charter ‘Vernieuwen in verbinding’ (26 november 2016) concrete doelstellingen geformuleerd om haar strategisch beleid te realiseren. In deze charter is persoonlijke en maatschappelijke vorming uitgewerkt in drie richtingen: de voorbeeldrol van de medewerker, de student en de uitwisseling en netwerkvorming op het terrein van PMV.

Deze opdracht staat niet los van ontwikkelingen om ons heen. We leiden steeds minder vaak studenten op voor een vooraf ingekaderd beroep. Steeds vaker wordt van hun naast kennis en kunde, ook gevraagd om hun persoonlijkheid in te zetten. Om studenten voor te bereiden op deze toekomst gaat het steeds meer om hoe wij, de medewerkers van de HG, onze studenten zo kunnen toerusten dat zij zich in die toekomst kunnen manifesteren en ontplooiën als professional én als verantwoordelijke burger.

Deze vraag vormt de basis van het hier gepresenteerde palet. Om tot een bruikbaar palet te komen, is het document als volgt opgebouwd. Eerst wordt het begrip PMV besproken in relatie tot de vraag. Vervolgens wordt het begrip nader onderzocht in drie verschillende invalshoeken. Hierna lichten we elk onderdeel van het palet kort toe en koppelen we dat aan concrete ideeën en voorbeelden van hoe PMV in de onderwijspraktijk vorm kan krijgen.

In dit document wordt met name het “wat” van PMV beschreven en geïllustreerd met voorbeelden uit de huidige HG-praktijk. Deze voorbeelden komen in uitgebreidere vorm ook digitaal beschikbaar: met informatie over de aanpak en de contactpersonen voor het betreffende voorbeeld. Kijk daarvoor op www.hanze.nl/onderwijsinnovatie.

Waarom aandacht voor persoonlijke en maatschappelijke vorming?

Wat is het doel van onderwijs? Volgens de onderwijsfilosoof Gert Biesta is het onderwijs tegenwoordig te veel gericht op kwalificatie, het eigen maken van kennis en vaardigheden. Of in andere woorden: studenten worden vooral voorbereid op het uitvoeren van een beroep. Biesta stelt dat het onderwijs ook nog twee andere functies heeft: socialisatie, of de voorbereiding op de eisen van de toekomstige praktijk, maar ook het functioneren als verantwoordelijk burger en daarnaast subjectivering, de vorming van een persoon.

Onderwijs moet zich volgens Biesta ook richten op de student als lid van de gemeenschap én als autonoom persoon. Dit laatste sluit aan bij de visie van de grondlegger van het moderne bildungsideaal von Humboldt. Deze richtte in 1810 in Berlijn een nieuwe universiteit op, de tegenwoordige Humboldt-Universiteit, waarmee hij liberaal-humanistische bildung nastreefde, gericht op algemene vorming en niet de voorbereiding op een concreet beroep. Dat moest leiden tot “de meest volledige, rijke en harmonieuze ontwikkeling van de potenties van ieder individu, ten behoeve van het individu zelf en de samenleving als geheel” (in “Onderwijs, de derde dimensie, 2012).

Een belangrijke inspiratiebron voor dit voorliggende palet is het boek: “Waar, goed en schoon onderwijs (Klarus & de Beer, 2015)” waarin Kees Boele, voorzitter van de Hogeschool Arnhem-Nijmegen in de inleiding schrijft: “We praten in het onderwijs veel over effectiviteit van leerprocessen, leerprestaties, prestatie-indicatoren

(zoals overhead, contacttijd), de student centraal, levenslang leren, enzovoorts. Maar waartoe dienen die processen eigenlijk? Waarom geven we onderwijs?" De auteurs van dit boek geven in hun bijdrage antwoord op die vraag.

Niet alleen filosofen denken na over goed onderwijs. In 2011 bracht de Onderwijsraad het advies "Onderwijs vormt" uit, waarin de raad pleit voor een eigentijdse invulling van het begrip Bildung. Daarbij wordt verwezen naar de wettelijke taak van scholen, maar ook naar ontwikkelingen in de samenleving: "De complexe, pluriforme en dynamische samenleving stelt hoge eisen aan jongeren, zowel aan hun persoonlijkheid als aan hun functioneren in sociaal-maatschappelijk en beroepsmatig opzicht". De Onderwijsraad stelt dat die vorming moeilijk op andere plekken dan het onderwijs te verkrijgen is en dat de rol van de leraar cruciaal is. Verder is de raad van mening dat vorming niet losstaat van of tegengesteld is aan het werken aan goede leerprestaties.

Invalshoeken

PMV en democratie

In haar boek "Niet voor de winst" bepleit Martha Nussbaum, filosofe en hoogleraar rechtsfilosofie en ethiek, dat het onderwijs in toenemende mate in de greep is geraakt van het economische-groei-denken, wat er volgens haar voor zorgt dat de onderwijsleerprocessen versralen. Nussbaum ziet deze versraling niet alleen als een probleem voor de leerling en de leraar, maar spreekt ook haar zorg uit over de gevolgen voor het functioneren van onze democratie. Een gezonde democratie heeft mensen nodig die gebeurtenissen en processen in hun complexiteit kunnen beschouwen en doorgronden. Mondige, democratische burgers, daar gaat het om volgens Nussbaum. Ze pleit nadrukkelijk voor meer aandacht voor de geesteswetenschappen in het onderwijs: kunst, filosofie, geschiedenis en vaardigheden als argumenteren en het voeren van een debat en een dialoog.

PMV in vloeibare tijden

De Pools-Britse socioloog en filosoof Zygmunt Bauman stelt in zijn boek "Vloeibare tijden" dat het vormen van een eigen vaste en samenhangende levensvisie tegenwoordig plaatsvindt in een samenleving die steeds minder duidelijkheid biedt, snel verandert en daardoor meer vraagt van elk individu. Ook wordt de tijdshorizon steeds korter; de zekerheid of duidelijkheid van vandaag kan soms al in het archief van morgen worden opgeborgen. Dat vraagt van een individu dat hij zich steeds opnieuw moet verhouden tot een andere werkelijkheid. De opgebouwde ervaringen of vaardigheden kunnen snel irrelevant zijn of verouderen. Dit vraagt om een continue zelfbeoordeling van het individu gericht op veranderingen

in de omgeving en vervolgens aanpassingen van de eigen vaardigheden om volwaardig te kunnen blijven participeren in die veranderende werkelijkheid. Waar Bauman het aanpassingsvermogen benadrukt, kan PMV ook helpen om vanuit een kritische beschouwing van politieke en economische uitgangspunten en de gevolgen daarvan te zoeken naar de knelpunten en andere mogelijkheden.

PMV en zingeving

PMV is ook nodig om je te kunnen verhouden tot de nieuwe massacultuur en het consumentisme. Harry Kunneman, hoogleraar sociale filosofie, stelt in “Voorbij het dikke-ik: “Een zinvol bestaan lijkt voor steeds meer burgers van de wereld-maatschappij samen te vallen met een bestaan als succesvol werknemer en als gretig consument”. “Is een bestaan dat vooral uit presteren, concurreren en consumeren bestaat, in een samenleving die verhardt, alle moeite wel waard?” Kunneman pleit o.a. voor het stellen van zogenaamde ‘trage vragen’, waarmee gestimuleerd wordt om na te denken over zingeving, identiteit, verbinding en diepe autonomie zowel in het privé bestaan als in het professionele leven. Hij onderscheidt drie vormen van kennis: wetenschappelijke, universeel geldende kennis, praktische, context gebonden kennis en kennis die betrekking heeft op existentiële en morele aspecten. Dit derde kennisdomein is relatief onontgonnen, maar in deze tijd erg nodig. Hierin liggen mooie aangrijpingspunten voor PMV, waarin het gaat om kritische reflectie en intellectuele nieuwsgierigheid.

Gesteld kan worden dat het niet (meer) lukt om én je vak uit te oefenen, je een plaats te verwerven in de huidige wereld, een zinvolle invulling aan je leven te geven, je verantwoordelijkheid voor de maatschappij te nemen, invloed uit te oefenen en naar verbetering te streven door eenzijdig in te zetten op het kwalificatiedoel van het onderwijs.

Het palet

Het palet biedt aanknopingspunten en denkrichtingen om invulling te geven aan PMV en om te gaan met de bovengenoemde vraagstukken. Daarbij worden voorbeelden gegeven uit de HG-onderwijspraktijk.

De kleuren in het palet kunnen tot heel verschillende verschijningsvormen in de praktijk van ons onderwijs leiden. Voorbeeld: een onderwijsonderdeel waarin morele besluitvorming centraal staat zal paars kleuren terwijl aandacht voor maat-

schappelijk verantwoord ondernemen groen zal kleuren. Het gaat echter nooit om één kleur. De andere kleuren zijn op de achtergrond steeds aanwezig en zullen vaak ook gebruikt worden om te mengen. Bijvoorbeeld: de aandacht voor morele besluitvorming zal waarschijnlijk mee gekleurd worden door maatschappelijke verantwoordelijkheid, kritisch denken en discipline. De kleuring hangt af van de opleiding, het curriculum, de docenten, de studenten, maar ook van randvoorwaarden als tijd, geld en beleidsmatige keuzes.

In het palet zijn de kleuren van de regenboog geordend beginnend bij het individu dat zichzelf waarneemt en waarbij uitgezoomd wordt naar de relatie met de ander, de gemeenschap en de wereld.

- rood staat voor het ik die zichzelf beziet en leert kennen;
- oranje is de kleur van het kritisch denken;
- geel is de kleur van de verbeelding;
- groen is gericht op de ontwikkeling van het moreel kompas;
- blauw is de kleur van gemeenschapszin, het ik in relatie tot de ander;
- paars is gericht op het individu en zijn of haar plaats en rol in de grotere gemeenschap;
- violet is de kleur van de erfschat, het reservoir van de achtergronden en uitgangspunten waaruit de maatschappij en de wereld zijn geworden tot wat ze zijn;
- en tot slot is er grijs, want wanneer in onderwijs gesproken wordt over PMV is er ook altijd de noodzaak van oefening.

Hieronder worden de kleuren van het palet afzonderlijk gepresenteerd. Per kleur wordt een aantal kernbegrippen omschreven en het belang voor het onderwijs toegelicht. Elk stuk eindigt met een weergave van voorbeelden uit de HG-praktijk die laten zien hoe er in de HG al aan PMV wordt gewerkt en kunnen dienen als inspiratie voor eenieder die er mee aan het werk wil.

Literatuur

- Baumann, Zygmunt. (2011). Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid., Zoetermeer, Boekencentrum
- Bieri, Peter (2007), Het handwerk van de vrijheid. Over de ontdekking van de eigen wil. Amsterdam, Wereldbibliotheek.
- Biesta, Gert (2011). Het beeld van de leraar: Over wijsheid en virtuositeit in onderwijs en onderwijzen. Tijdschrift voor lerarenopleiders, 32 (3), 4-11.
- Biesta, Gert (2015). Het prachtige risico van onderwijs. Culemborg, Uitgeverij Phronese.
- Bruijn, Jan Anthonie (voorzitter), et al. (2012) Onderwijs, de derde dimensie. Den Haag, Teldersstichting
- Hanzehogeschool (2015). Vernieuwen in Verbinding. Strategisch plan 2016 – 2020. Groningen, HG
- Hanzehogeschool (2016). Verbinden en vernieuwen in het onderwijs.
- Klarus, Ruud en Fedor de Beer (red.) (2015). Waar, goed en schoon onderwijs. Leusden, ISVW Uitgevers.
- Kunneman, Harry (2006). Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme. Deel 1. Amsterdam, B.V. Uitgeverij SWP.
- Nussbaum, Martha (2011). Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft. Amsterdam, AMBO.
- Onderwijsraad (2011). Onderwijs vormt. Den Haag
- Onderwijsraad (2013). Leraar zijn. Meer oog voor persoonlijke professionaliteit. Den Haag.
- Sloterdijk, Peter (2011). Je moet je leven veranderen. Amsterdam, Uitgeverij Boom.
- Stralen, Gerard van & René Gude (2012). ...EN DENKEN. Bildung voor leraren. Leusden, ISVW Uitgevers.

ZELFSTURING: Wie ben ik?

Zelfkennis, reflectie, leren, talenten, drijfveren, zwaktes, zelfcompassie, levensvragen

Wie ben ik? Een vraag die in alle levensfasen van de mens gesteld kan worden. Onze fysieke ontwikkeling stopt misschien aan het einde van de pubertijd, onze emotionele ontwikkeling duurt een leven lang. Gevraagd en ongevraagd dringen vragen over jezelf zich op. Bijvoorbeeld in de confrontatie tussen de lessen die je van thuis hebt meegekregen en de inzichten die je zelf hebt verkregen (www.thebookoflife.org). In het palet wordt daarom begonnen met die vraag: wie ben ik?

Dohmen (2015) beschrijft hoe zelfonderzoek bijdraagt aan zelfkennis. Door bezinning op je afkomst, het maken van een soort zelfportret, wordt bewustzijn verkregen over wat voor soorten 'kapitaal' je hebt meegekregen. Zelfkennis is vooral een sociaal proces schrijft Dohmen, door het spiegelen van jezelf aan anderen en vooral aan betekenisvolle mensen. Zelfkennis is nodig om een autonoom persoon te kunnen worden, die zelfstandig kan oordelen en richting kan geven aan zijn of haar leven. In die zin kan zelfkennis gezien worden als voorwaarde voor zelfsturing.

Voor een afbakening van het concept zelfsturing wordt gebruik gemaakt van de omschrijving van de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO): "Zelfsturing heeft betrekking op je eigen kennis en vaardigheden. Je geeft richting aan je eigen ontwikkeling in wisselwerking met de omgeving. Zelfsturing heeft te maken met handelingsbekwaamheid en de ontwikkeling daarvan". Een belangrijk middel om zicht te krijgen op die handelingsbekwaamheid is reflectie op eigen waarden en wat die betekenen voor je keuzes en handelen. Die reflectie kan je helpen ontdekken waarin je je nog wilt ontwikkelen en hoe je dat zou kunnen aanpakken.

Betekenis voor het onderwijs

In veel opleidingen is reflectie al een vast onderdeel van het lesprogramma. Dit gaat nu veelal over de ontwikkeling van zelfsturing. Bijvoorbeeld door studenten in situaties te brengen waarbij het 'zichzelf leren sturen' van betekenis is en ze daar op te laten reflecteren. Maar is er ook voldoende aandacht voor zelfkennis?

In Dohmen (2015) wordt Martha Nussbaum aangehaald. Zij schrijft over het belang voor scholieren en studenten om een eigen levenshouding te ontwikkelen. Om dit te bereiken, zou een moreel curriculum doorlopen moeten worden. Onderdeel daarvan vormt het 'socratisch zelfonderzoek': het kritisch bevragen van de eigen overtuigingen, ideeën, waarden en culturele achtergrond. Pas als de ideeën na kritisch onderzoek overeind blijven, zijn het echt 'eigen overtuigingen' geworden.

Voorbeelden van toepassing op de Hanzehogeschool Groningen

Zelfkennis. In de interdisciplinaire honours cursus Samenleving 2.0, waarin alternatieve sociale bewegingen centraal staan, schrijven de deelnemers hun eerste blog over de vraag: Hoe heeft jouw achtergrond je mening over alternatieve bewegingen gevormd? Op die manier kijken studenten terug naar de waarden waarmee ze zijn opgevoed, hetgeen bij kan dragen aan hun zelfkennis. Ze vertellen elkaar hierover in de les en reageren ook op elkaars blog.

Een voorbeeld waarbij zelfkennis verbonden wordt met de ontwikkeling van zelfsturing is een nieuwe leerlijn Professionele Ontwikkeling & Begeleiding (POB) bij de voltijdopleidingen Sociaal Pedagogische Hulpverlening (SPH) en Maatschappelijk Werk & Dienstverlening (MWD). POB vervangt de 'oude SLB'. Een coachgroep van 6-8 studenten die elkaar elke woensdagmiddag van 12.30-15.30 uur ziet, vormt de kern. Studenten werken samen aan hun opdrachten, gaan met elkaar in gesprek en wisselen ervaringen uit die ze opdoen bij maatschappelijke participatie (2 ECTS). Doel in het 1^e jaar is dat studenten werken aan persoonlijke grondhouding die nodig is om een goede sociaal werker te worden, namelijk: het ontwikkelen/cultiveren van een lerende, onderzoekende, normatieve en ondernemende houding. Zelfsturing vindt in toenemende mate plaats. Bijvoorbeeld: in plaats van dat begeleiders een aanbod doen van plekken waar studenten hun maatschappelijke participatie kunnen invullen moeten ze zelf iets zoeken.

Literatuur

Dohmen, J. (2015). Over de toekomst van ons onderwijs. Pleidooi voor een moreel Bildungs-programma. In R. Klarus & F. de Beer (red.) Waar, goed en schoon onderwijs, 224-245. Leusden: ISVW uitgevers.

How We Need to Keep Growing Up. The Book of Life. Geraadpleegd sept. 2016 <http://www.thebookoflife.org/detachment/>

Sociaal emotionele ontwikkeling, SLO. Geraadpleegd sept. 2016 <http://sociaalemotioneel.slo.nl/thema/algemeen/socialecompetentie/zelfsturing/>

Zelfsturing (oktober 2015), Encyclo, online encyclopedie, geraadpleegd op <http://www.encyclo.nl/begrip/zelfsturing>

KRITISCH DENKEN: Wat vind ik ervan?

Onafhankelijk, objectief denken, autonomie, analyseren, argumenteren, debat

Kritisch denken is nodig om zelfstandige en afgewogen keuzes te kunnen maken en beslissingen te kunnen nemen. Het gaat om de ontwikkeling van *kritisch analytisch vermogen*. Kritisch analytisch is een abstract dubbelbegrip, waarvan de twee samenstellende delen nauw samenhangen. Het kritisch analytisch vermogen richt zich op het scheiden (kritisch) van feiten en meningen (analyse); het kunnen onderscheiden van hoofd- en bijzaken (analyse); het verschil weten tussen stellingen en argumenten (analyse); weten wat een drogredenering is (kritisch); weten hoe emoties het denken kunnen vertroebelen (kritisch); het doorzien van denkfouten van jezelf (zelfkritisch) en de ander en goed kunnen argumenteren. Goed argumenteren houdt in dat je in staat bent om pro, contra of neutrale argumenten te formuleren en ook in staat bent om je ingebrachte argumenten te wegen en te waarderen (kritisch-analytisch) (Kraaijeveld & Weusten 2010).

Betekenis voor het onderwijs

In de context van het onderwijs is er discussie of kritisch denken alleen een rationele component heeft of dat het ook een emotionele, morele en/of eventueel ideologische component zou moeten inhouden. Deze laatste opvatting komt ook naar voren in 'kritische pedagogiek'. Johnson & Morris (2010) hebben deze twee benaderingen, kritisch denken en kritische pedagogiek, en de overlap daartussen op de volgende wijze gekarakteriseerd.

Kritisch denken

Abstracte focus (bijv. kritisch denken als eigenstandige discipline)

Gezamenlijke kenmerken

Redeneren en oordelen (logica)

Kritische pedagogiek

Ideologie, bijv. betrokkenheid bij sociale rechtvaardigheid

Individualistische focus

Dialogo of discussie

Praktijkgericht (reflectie en actie)
Collectieve
(sociale) focus

Contextneutraal ('objectief')

Ontdekking van 'nieuwe kennis'

Context
gerelateerd
(‘subjectief’)

Voorbeelden van toepassing op de Hanzehogeschool

In het vak Helder Denken van de opleiding Toegepaste Psychologie leren studenten om wetenschappelijke resultaten kritisch te lezen en om de eigen resultaten, zowel mondeling als schriftelijk, helder te presenteren. Studenten leren hun gedachten te ordenen, hoofd- en bijzaken te onderscheiden en denkfouten te herkennen. Ze analyseren de argumentatie van verschillende teksten, maken argumentenladders voor eigen betogen en ze analyseren teksten op vaagheden en vooronderstellingen. Deze vaagheden, vooronderstellingen en goede en foute argumentatietypen worden in de hoorcolleges aangereikt. Daarnaast zijn er hoorcolleges over wetenschapsfilosofie en over psychologische denkfouten. De opdrachten worden besproken in de werkcolleges, waar ook betogen en een debat plaats vinden.

De interdisciplinaire honours cursus Samenleving 2.0 maakt gebruik van de methode 'critical literacy' (Andreotti, Barker& Newell-Jones, 2006). Het gaat in deze methode om het analyseren en kritisch reflecteren op relaties tussen zienswijzen, taal, macht, sociale groepen en sociale praktijken. Kritisch in de zin van: waar komen opvattingen en zienswijzen vandaan en wat zijn hun implicaties? Thema's zijn bijvoorbeeld: armoede en rijkdom; consumentisme en anti-consumentisme; vooruitgang en beschaving. De eerste stap: citaten over het thema met de vragen 'wie zou dat gezegd kunnen hebben?'. Vervolgens: hoe is je mening hierover gevormd en welke mainstream opvattingen kom je tegen en waar kan je andere

perspectieven aantreffen? Andere vragen zijn: denken mensen in andere delen van de wereld ook zo?

In het vak *Multimedia design* (SCMI) wordt geprobeerd het accent te verleggen van 'voldoen aan de opdracht' naar 'kritisch nadenken over de opdracht. De docent zet studenten bij een design-opdracht even in een soort van 'denkvertraging', zodat ze eerst eens rustig nadenken over wat de opdracht inhoudt, wat belangrijk is en wat er meespeelt. Hij wil daarmee voorkomen dat studenten meteen naar een oplossing hollen onder de altijd aanwezige tijdsdruk.

Literatuur

- Andreotti, V., Barker L., & Newell-Jones, K. (2006). Critical Literacy in Global Citizenship Education. Professional Development Resource Pack. Derby: Global Education Derby.
- Burgers, S. (2015), Logisch en kritisch denken. Onderzoeken, argumenteren, concluderen. Bussum: Coutinho Uitgeverij.
- Boele, K. (2015), Onderwijsheid: Terug naar waar het echt om gaat. Zoetermeer: Klement.
- Johnson, L. & Morris, P. (2010). Towards a framework for critical citizenship. *The Curriculum Journal*, 21(1), 77-96.
- Kraaijeveld, K., & Weusten S. (2010). Helder denken: de routeplanner voor je brein. Utrecht: Kosmos.

DE KRACHT VAN DE VERBEELDING: Wat is er mogelijk?

Dromen, creëren, durven, scheppen, voorstellingsvermogen, vormgeven, oog voor het onverwachte

De kracht van de verbeelding gaat over de ontwikkeling van scheppend, creatief vermogen. Aan de basis hiervan ligt het vermogen om creatief te denken. Byttebier (2011) omschrijft creatief denken als “een geheel van denkkattitudes, denkvaardigheden, denktechnieken en denkprocessen die de kans op patroon-doorbreking, het leggen van nieuwe verbindingen in onze hersenen vergroten” Hij onderscheidt vijf basisvaardigheden: creatief waarnemen; uitstel van oordeel; flexibel associëren; divergeren; verbeeldingskracht ontwikkelen.

Het onderwijs kan helpen de kracht van de verbeelding aan te wakkeren door gebruik te maken van diverse methoden zoals effectuation en design thinking.

Effectuation is een model van Saras Sarasvathi (2001). Zij wilde weten waarom ‘super-entrepreneurs’ het lukte om keer op keer successen te boeken, terwijl anderen faalden. In haar onderzoek volgde Sarasvathi een aantal ondernemers en kwam tot de conclusie dat de succesvolle ondernemers de door Byttebier beschreven creatieve denkvaardigheden op verschillende manieren demonstreerden:

- Ze zijn heel bewust van hun eigen middelen (ideeën, vaardigheden en kwaliteiten) en zoeken naar doelen die daar bij passen.
- Ze zoeken buitengewone combinaties buiten het geijkte denken en kijken of andere partijen willen aansluiten bij hun idee.
- Ze denken in mogelijkheden en niet in hindernissen. Een beer op de weg zou een mooi kleed voor de open haard kunnen worden.
- Als het nodig is zijn ze in staat afwijkende oplossingen voor een probleem te vinden. Het voorbeeld is een piloot die niet op de normale manier kon landen en probeerde te landen op de rivier.

Design thinking is “een continu proces dat waarde geeft van idee tot aan product, met als resultaat dat het product beter te gebruiken is, goedkoper te maken, en mooier is”. In design thinking speelt verbeelding op verschillende manieren een belangrijke rol. Het begint met het proces van het identificeren van het probleem, tot het vinden en het bouwen van een oplossing. Intuïtie en het vermogen om wat je waarneemt te interpreteren staan centraal. In de eerste fase van onderzoeken & ontdekken is het van belang dat de ontwerper zich inleeft in wat belangrijk is voor organisaties en andere opdrachtgevers. Om te komen tot geïnspireerde ideeën wordt veel waarde gehecht aan direct contact met de omgeving waarvoor een oplossing moet worden gevonden. Gegevens, gedachten en meningen moeten worden geordend tot duidelijk is wat de oplossingsrichting zou kunnen zijn.

In de fase van ideevorming worden technieken toegepast om zonder beperkingen te kunnen denken. Een veelgebruikte methode is brainstormen. Op basis van ideeën begint de fase van experimenteren door het bouwen van prototypes. Hiermee wordt een idee zichtbaar. De bevindingen worden besproken met anderen, zeker ook de opdrachtgever en daarmee wordt feedback vergaard om het ruwe idee te verbeteren (en beter passend te maken voor de behoeften van de opdrachtgever. Vervolgens komt de fase van door ontwikkelen & evolueren: wat zijn de vervolgstappen, zijn er nog anderen die de definitieve oplossing kunnen verbeteren? Een belangrijk idee achter design thinking is dat je er van overtuigd moet zijn dat iedereen een verandering teweeg kan brengen, ongeacht de beperkingen (www.frankwatching.com).

Waar het voorgaande handvatten biedt om dingen tot stand te brengen hoort bij de kracht van verbeelding ook ruimte voor dromen. “Voor echte dromen geldt vaak dat ze groter zijn dan de mogelijkheden en vaardigheden waarover jij op dit moment beschikt. Je kunt dus wel wat hulp gebruiken.” (Citaat uit *Durf te vragen*). In het boek *Durftevragen*, de kracht van sociale overwaarde van Nils Roemen en Fanny Koerts <http://durftevragen.com> wordt met inzicht in de netwerk- en informatiesamenleving uitgelegd wat er gebeurt als je durft te vragen: mensen gaan je helpen en je realiseert jouw doelen. De vele voorbeelden laten de kracht van durf-te-vragen zien. Het boek is gratis te downloaden.

Betekenis voor het onderwijs

Het onderwijs kan de ontwikkeling van creativiteit verbinden met doelen ten aanzien van maatschappelijke ontwikkeling, innovatie en ondernemend vermogen. Methoden als design thinking en effectuation zouden kunnen worden toegepast in alle probleemoplossende kwesties van opdrachtgevers binnen opleidingen, stages en afstuderen.

Voorbeelden van toepassing op de Hanzehogeschool

Een voorbeeld van hoe verbeeldingskracht in het onderwijs versterkt kan worden, is de innovatie werkplaats Zorg en Sensortechnologie. Mbo studenten Verpleegkunde van het Drenthe College, studenten Elektrotechniek en Human Technology van de Hanzehogeschool werken samen met het werkveld (bijv. een zorgverlener, zorgverzekering, technologiebedrijf, ziekenhuis) aan het ontwikkelen van een 'slim toilet'. Bepaalde factoren van de gezondheid van bewoners in een zorginstelling kunnen hiermee gemonitord worden, zonder hen lastig te vallen met het gebruik van meetapparatuur. Elementen van design thinking en effectuation zijn te herkennen in het proces van verkennen van verschillende perspectieven; die van de bewoner, de verpleegkundige, de schoonmaker maar ook die van de sensortecnoloog die aangeeft wat technisch wel en niet mogelijk is en de verpleegkunde studenten die aangaven wat in het belang van de zorg nodig is. Vragen, luisteren, brainstormen en ideeën toetsen leidde tot een nuttig en toepasbaar product met marktpotentieel. In het vervolg ontwikkelden studenten van de International Business School een business case om het slimme toilet in productie te brengen.

Literatuur

Byttebier, I. (2011). Creativiteit, hoe? Zo! Tielt, BE, Lannoo.

Design Thinking, geraadpleegd op <https://www.frankwatching.com/archive/2015/06/26/hoe-design-thinking-je-helpt-bij-het-oplossen-van-complexe-problemen/>

Sarasvathi, S. D. (2001). Causation and effectuation toward a theoretical shift from economic inevitability to entrepreneurial contingency. *Academy of Management Review*, 26 (2), 243-263. <http://www.effectuation.org/>

MOREEL KOMPAS: Wat is goed?

Waarden, normatieve professionaliteit, ethiek, moraliteit, afwegen, paradoxen, dilemma's, belangen, oordelen, wat is goed?

Hoogleraar wijsgerige en praktijkgerichte ethiek Joep Dohmen (2015) beschrijft de ontwikkeling van een morele identiteit als het zoeken naar, uitvinden en scheppen van een eigen morele oriëntatie: Hoe verhoud ik me tot heersende normen? Wat vind ik waardevol en ben ik trouw aan mijzelf? Dit zijn vragen die hierbij horen. Morele ontwikkeling, de ontwikkeling van morele sensitiviteit, - oordeelsvorming, - motivatie en –karaktervorming vindt plaats wanneer morele waarden en regels aan de orde zijn (Rest, 1983).

Dit kan in studieonderdelen aan de orde komen, bijvoorbeeld in het toepassen van (ethische) regels van het beroep of bij het doen van onderzoek. Dohmen en anderen pleiten ook voor een moraal-filosofisch programma of vak in alle lagen van het onderwijs dat specifiek is toegesneden op de actuele leefwereld van de jongeren en hun toekomst. 'Elk individu moet op zoek gaan naar de morele oriëntatie die hij of zij erop nahoudt, op straffe van willekeur, opportunisme en een onverschillig leven' (Dohmen, 2015, p.239).

Bij de beroepsvoorbereiding van jongeren hoort professionele ethiek: welke waarden en normen spelen een rol in dat beroep/die sector? Hoe verhoudt de student zich ertoe? Waar botst het eventueel met eigen waarden en overtuigingen? Professionele ethiek is dus ethiek die op professionele wijze door een vakfilosoof wordt gebruikt ter verheldering van morele kwesties die spelen in de context van organisaties en professie. Ethiek die eigen is aan het goed uitoefenen van een vak, of het nu arts, advocaat, journalist, toezichthouder, manager, ingenieur of consultant is. Dat is ethiek als bewustwording of professionalisering van een beroepsgroep (van Es, 2011).

Een ander aspect voor studenten is hun (toekomstige) rol als burger. Programma's voor burgerschapsvorming bevorderen ook de morele ontwikkeling (Colby et al., 2003), omdat in die programma's waardenoriëntaties ten aanzien van medeburgers en ontwikkelingen en gebeurtenissen in de maatschappij aan de orde zijn. Bovendien blijkt dat juist in contact met anderen morele ontwikkeling plaats vindt (Strain, 2005).

Betekenis voor het onderwijs

In het boek 'Goudmijn van het denken, filosofie in de beroepspraktijk' wordt steeds een ethisch dilemma beschreven vanuit twee stromingen, voor de bespreking zijn verwerkingsvragen toegevoegd (Huijer & Meester, 2012). Een ethisch dilemma is een situatie waarin sprake is van een conflicterende moraal, waarin een persoon structureel onderzoekt op welke manier zij/hij vorm wil geven aan zijn/haar verantwoordelijkheidsgevoel (Wernaart, 2015).

Voorbeelden van toepassing op de Hanzehogeschool

Bij Financieel Economisch Management wordt het zogenaamde dilemma spel gespeeld door een set dilemma's, voornamelijk gericht op de beroepspraktijk. Een student is de dilemmahouder, hij/zij leest een dilemma en vier handelingsalternatieven hardop voor. Alle spelers maken een keuze met behulp van de keuzekaarten. De gekozen kaart wordt blind op tafel gelegd. De dilemmahouder motiveert als eerste het antwoord van zijn/haar keuze, daarna doen de andere spelers dat. Als iedereen zijn keuze gemotiveerd heeft, gaan de studenten met elkaar in discussie en exploreren zij de beste oplossing voor de dilemma's.

Een ander (eenvoudig) voorbeeld is om bij de start van de opleiding aandacht te besteden aan hoe je met elkaar om wilt gaan en daarbij invulling wilt geven aan de kernwaarden van de HG. De studenten bespreken hoe ze met elkaar om willen gaan, met de docenten en met het ondersteunend personeel, zoals conciërges. De afgesproken regels worden vastgelegd en gedeeld.

Een ander voorbeeld is een huiswerkopdracht: Let deze week op welke situaties je tegen komt waarin ethische aspecten een rol spelen. Schrijf het op: wat gebeurt er, welke zijn die ethische aspecten en hoe denk jij erover? Deze huiswerkopdracht wordt gegeven in de interdisciplinaire honours cursus 'Samenleving 2.0'. Studenten delen hun ervaringen in de daaropvolgende les en helpen zo ook elkaar om meer bewust na te denken over ethische aspecten in hun dagelijkse leven.

Het laatste voorbeeld is de invoering van een moreel beraad bij de opleiding Verpleegkunde. Een moreel beraad is een georganiseerd gesprek over een morele/ethische kwestie. Studenten bespreken morele problemen betreffende praktisch handelen en beleid van de instelling zoals: gebrek aan privacy, belemmerende regels, commercialisering van de zorg, onvoldoende kennis van collega's, arts weigert te komen, handelen door arts tegen wensen van patiënt, enz. Binnenschools wordt dit vormgegeven als een gesimuleerd moreel beraad in teamoverleg met verpleegkundigen en leidinggevende, bijvoorbeeld als onderdeel van groepsopdrachten. Tijdens de praktijkperiodes worden studenten gestimuleerd om moreel beraad te organiseren, bij te wonen of voor te zitten op de afdeling met het team. Of (als het moreel beraad in de instelling niet op teamniveau maar op instellingsniveau gehouden wordt), in de organisatie waar men stageloopt. Het kan ook een plek krijgen in intervisieprogramma's.

Literatuur

- Beck, E.E., Solbrekke, T.D., Sutphen, M. & Fremstad, E. (2015). When mere knowledge is not enough: the potential of bildung as self-determination, co-determination and solidarity. *Higher Education, Research & Development*, 34 (3), 445-457.
- Colby, A., Ehrlich, T., Beaumont, E., & Stephens, J. (2003). *Educating citizens. Preparing America's undergraduates for lives of moral and civic responsibility*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Dohmen, J. (2015). Over de toekomst van ons onderwijs. Pleidooi voor een moreel Bildungsprogramma. In R. Klarus & F. de Beer (red.) *Waar, goed en schoon onderwijs*, 224-245. Leusden: ISVW uitgevers.
- Es van, R. (2011). *Professionele ethiek*. Deventer: Kluwer.
- Es van, R. (2014). *Werkboek Het model voor morele besluitvorming*. Deventer: Vakmedianet.
- Huijer, M., & Meester, F. (2012). *Goudmijn van het denken, filosofie in de beroepspraktijk*. Amsterdam: Boom.
- Wernaart, B. (2015). *Ethiek en economie*. Groninge/Houten: Noordhoff.

GEMEENSCHAPSZIN: Wat hebben we samen?

**Empathie, gezamenlijkheid, wederzijdsheid,
dialogo, verbinding, betrokkenheid, de ander en ik,
openheid, diversiteit, in- en exclusie**

Gemeenschapszin gaat over de verbinding met de ander, met de mensen om je heen. Daarbij zijn vanuit het individu gezien een aantal vragen van belang: Wat zijn je drijfveren voor de verbinding? Gaat het je om individuele verwezenlijking of heb je ook een sociale verwezenlijking op het oog? Wat zijn de codes, regels of wetten waartoe je je moet verhouden? Wie heb je nodig en wat hebben anderen nodig van jou?

Een denker/filosofo die over het belang van gemeenschapszin geschreven heeft, is Hannah Arendt. Volgens Arendt is het een intrinsieke behoefte van mensen om in de publieke ruimte aanwezig te zijn en te handelen. In die publieke ruimte komen we anderen tegen en uit de interactie met anderen ontstaat iets tussen mensen. Niet in mensen maar tussen mensen. Ze waarschuwde voor een samenleving waarin de gemeenschapszin onder druk komt te staan, wanneer consumeren en produceren een doel op zich worden. Ze stelde eind jaren 50 al de vragen die wij vandaag nog steeds stellen: hoe kunnen we het vertrouwen in de politiek overeind houden en wat doen we met de toename van het individualisme en het materialisme (Kriens, 2016).

Een belangrijk begrip bij gemeenschapszin is empathie. Daniel Pink stelt in zijn boek 'A whole new mind' (Pink, 2008) dat het brein van de mens in eerste instantie een sociaal brein is: de mens als homo-empathicus. Empathie zit volgens hem van nature in de mens en is tot ontwikkeling gekomen via een lang evolutionair proces. Ons lichaam en brein zijn min of meer 'geprogrammeerd' voor empathie en een sociaal leven, concluderen biologen en cognitiewetenschappers recentelijk vanuit hun onderzoek naar 'spiegelneuronen'

Betekenis voor het onderwijs

Het belang van de ontwikkeling van empathie voor het onderwijs wordt onder andere benadrukt in het al eerder aangehaalde boekje “onderwijs, de derde dimensie” van de Teldersstichting. Hierin wordt gesteld dat “empathisch onderwijs dienen als tegenwicht tegen nadelige effecten van een doorgeslagen vorm van technologische proliferatie, zoals het verleren van allerlei sociale vaardigheden en een gedeeltelijke ontbinding van de samenleving”. Studenten, docenten én bestuurders zullen uitgenodigd moeten worden om het belang van empathie te ervaren en te ontwikkelen, aldus de schrijvers.

Een ander aspect van gemeenschapszin is het omgaan met diversiteit. Diversiteit gaat over de verbinding met de ander. In “Oog voor diversiteit” (2009) schrijven Schutte en Veenker dat die ander ook iemand kan zijn met een andere sociale of culturele achtergrond dan jijzelf. Oog hebben voor verschillen, open staan voor het leren van verschillen en in staat zijn te kijken vanuit het perspectief van anderen zijn daarom belangrijke aspecten van gemeenschapszin. Voor studenten om te leren, ter voorbereiding op de internationale en interculturele arbeidsmarkt. In het onderwijs en voor docenten, om in te kunnen spelen op de behoeften van alle studenten. Anno 2016 wordt de aandacht voor sociale ongelijkheid in het onderwijs weer belangrijker. In Nederland is de sociale segregatie tussen scholen groot. Leerlingen komen niet automatisch in aanraking met leeftijdgenootjes met andere achtergrond dan zichzelf. Om gemeenschapszin verder te ontwikkelen is het goed als zij hun sociale leefwereld kunnen vergroten.

Voorbeelden van toepassing op de Hanzehogeschool

Een voorbeeld waarbij empathisch vermogen een rol speelt is het project Anders Belicht van Minerva. Studenten van Minerva proberen in samenwerking met verpleegkundigen en verzorgenden en door gebruikmaking van fotografie en tekenen, een ander beeld te laten ontstaan van de ouderen in verpleeghuizen. Het project laat zien dat door een andere manier van kijken en communiceren ook een ander contact ontstaat tussen ouderen en de mensen die hen verzorgen. De mens achter de rimpels wordt zichtbaar. Anders Belicht: <https://vimeo.com/188850282>

Een voorbeeld waarbij de ontwikkeling van gemeenschapszin een rol speelt is het onderzoeksproject “Meaningful Music in Health Care” (MiMiC). Samen met het Universitair Medisch Centrum Groningen werkt het lectoraat ‘Life Long Learning in Music’ sinds januari 2016 aan dit project. Het lectoraat kijkt in dit onderzoek naar het effect van de inzet van muziek bij de zorg voor patiënten tijdens hun

ziekenhuisopname samen met de verpleegkundigen die voor hen zorgen. Het onderzoek moet leiden tot inzichten in de effecten van deze praktijk en hoe dit in een training voor masterstudenten en professionele musici die zich op dit gebied willen bekwamen geplaatst kan worden (bron: website www.hanze.nl).

Diversiteit staat centraal in het programma Beschermjassen bij Social Studies. Families, groepen, organisaties en andere menselijke systemen hebben de neiging om alleen leden toe te laten die op de anderen lijken. Zodoende ontstaan er homogene systemen die – vaak onbewust- ruimte voor diversiteit in de weg staan (bron: website www.beschermjassen.nl). Studenten verdiepen zich in hun eigen familiegeschiedenis en de centrale waarden daarbinnen. De familiegeschiedenis is die van minstens drie generaties. Vervolgens verdiepen ze zich in de waarden van de ander. De ander heeft een andere familiegeschiedenis met daarin andere waarden die overgedragen worden, andere besluitvormingspatronen, andere manieren van omgaan met verliezen en faseovergangen (zoals geboorte en dood) binnen de familie. De laatste stap is het kunnen parkeren van je eigen prepositie en kunnen wisselen van perspectief in de liminele ruimte (waarin je het oude hebt losgelaten maar er nog niets nieuws voor in de plaats is gekomen). Het samen zoeken in een niet-weten situatie. Het aansluiten bij wat voor een ander belangrijk is in plaats van uitgaan van je eigen overtuigingen. Vandaaruit kunnen nieuwe ideeën en manieren ontstaan.

Literatuur

Kriens, J. (2016). Het woord telt. Hannie van Leeuwenlezing.

Hanna Arendt, geraadpleegd op 16 november 2016 op <http://www.humanistischecanon.nl/>

Pink, D. H. (2008). A Whole New Mind. Why Right-Brainers Will Rule the Future. Singapore, Marshall Cavendish International.

Schutte, I en Veenker, H. (2009). Oog voor etnische en culturele diversiteit. Groningen, Hanzehogeschool.

<http://www.beschermjassen.nl/>

Anders belicht: <https://vimeo.com/188850282>

Maatschappelijke Verantwoordelijkheid

Volgens art 1.3, lid 5 van de WHW heeft het hoger onderwijs wettelijk de taak om studenten maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef bij te brengen. Het kan daarbij gaan om hun toekomstige rol als professional, denk bijvoorbeeld aan maatschappelijk verantwoord ondernemen, maar ook en misschien wel vooral over hun rol als burger in de wereld: wereldburgerschap. Deze twee rollen zijn niet helemaal te scheiden: als je leert over wereldburgerschap, neem je het geleerde ook mee in je rol als professional. Maar het onderscheid kan wel handig zijn om verschillen in benadering te laten zien.

Om met de rol van professional te beginnen: maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef komt bijvoorbeeld naar voren in maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). MVO heeft in verschillende curricula van *schools* bij de HG al een plek gekregen. MVO is een integrale visie op een duurzame bedrijfsvoering. Bij iedere bedrijfsbeslissing worden maatschappelijke en economische effecten afgewogen, waarbij rekening wordt gehouden met belangen van stakeholders. Veel bedrijven gaan een stap verder en richten zich op winst voor mens, maatschappij en milieu. Sociaal ondernemerschap is iets anders, bij deze bedrijven staat de maatschappelijke missie voorop. Een bekend voorbeeld is Tony's Chocolonely.

Een tweede benadering betreft zoals gezegd de voorbereiding van de student op zijn of haar rol als burger (van de wereld). In het basis- en voortgezet onderwijs in Nederland is burgerschapseducatie een onderdeel van het curriculum. In het hoger onderwijs is dat nog niet het geval. Er zijn verschillende opvattingen over (wereld)burgerschapseducatie. Wiel Veugelers, hoogleraar educatie en veelvuldig publicist op het gebied van burgerschapseducatie, onderzocht de opvattingen en het pedagogisch handelen van docenten in het Nederlandse voortgezet onderwijs.

Op basis hiervan onderscheidt hij pedagogische doelen die gericht zijn op: aanpassing, autonomie, sociale betrokkenheid en sociale rechtvaardigheid. In

de praktijk zijn er mengvormen (Veugelers, 2011). Een andere indeling betreft verschillende types burgers en komt voort uit onderzoek naar theorie en praktijk van het onderwijs door Westheimer & Kahne (2004). Joel Westheimer is onderzoeksleider in democratie en onderwijs aan de universiteit van Ottawa en veelvuldig onderscheiden. Zij onderscheiden de verantwoordelijke burger, die 'iets doet', bijvoorbeeld geld geven; de participerende burger, die zelf 'iets in gang zet', een actie of activiteit organiseert; en de op rechtvaardigheid gerichte burger, die structurele oorzaken van ongelijkheid onderzoekt (wat zijn oorzaken van maatschappelijke problemen en hoe kunnen ze worden opgelost?).

Over (wereld)burgerschap in het hoger onderwijs is ook nog niet veel geschreven. Een uitzondering zijn Colby et al. (2003). Zij benadrukken de samenhang tussen burgerschap en moreel leren. Veel democratische principes zijn gebaseerd op morele principes, zoals tolerantie, respect, aandacht voor individuele- en groepsrechten. Ook de problemen waarmee maatschappelijk betrokken burgers worden geconfronteerd, hebben altijd een morele component. Bijvoorbeeld bij besluiten over duurzaamheid gaat het ook over het belang van toekomstige generaties. Colby et al. wijzen er eveneens op, dat werkvormen waarbij de student zelf actief en betrokken is, het beste passen bij (wereld)burgerschapeducatie. Bijvoorbeeld probleem gestuurd leren, waarbij een maatschappelijk probleem centraal staat, en/of ervaringsleren in een maatschappelijke context.

Betekenis voor het onderwijs

Wanneer je in het hoger onderwijs studenten wilt voorbereiden op maatschappelijke verantwoordelijkheid, dan is het dus zaak om met elkaar te bespreken wat je hieronder verstaat en wat je wilt bereiken met de studenten. Het kan ook goed zijn om met elkaar de vraag te stellen: wat willen we dat studenten leren (ervaren), dat ze nu nog niet leren? Wat missen we (vooral) in het curriculum? Hoe betrokken zijn studenten nu bij de maatschappij en hoe merken wij dat? Wat weten ze van de issues die spelen en debatten die nu gaande zijn?

Voorbeelden van toepassing op de Hanzehogeschool

Bij Financieel Economisch Management maakt MVO deel uit van het curriculum. Aan het begin van het tweede studiejaar, krijgt een groot deel van onze studenten het vak "Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen". Het doel hiervan is dat studenten een eerste kennismaking krijgen met de maatschappelijke verantwoordelijkheid die zij hebben op het moment dat zij als professionele financial aan het werk gaan op de arbeidsmarkt. Zij moeten zich bewust zijn van het verschil dat zij kunnen maken om bijvoorbeeld een crisis zoals zich in de bankensector heeft voorgedaan, te voorkomen. De studenten denken eerst na over hun eigen

normen en waarden en gaan deze vervolgens naast die van bestaande bedrijven leggen. Ook krijgen zij verschillende dilemma's voorgelegd. Alles met als doel dat een student zich bewust wordt van zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Op het gebied van wereldburgerschap zijn er twee interdisciplinaire honours cursussen bij de HG:

1. In de cursus 'Samenleving 2.0' maakt de student (nader) kennis met alternatieve bewegingen: groepen die een alternatieve praktijk opzetten ten opzichte van de heersende orde, waarden en/of structuren, bijvoorbeeld: ruileconomie, alternatieve energie, alternatieve woonvormen. De student verdiept zijn/haar kennis over alternatieve bewegingen: wat zijn het, wat maakt ze 'alternatief', welke, wat doen zij anders en waarom, idealen, werkwijzen en de waarde in internationaal (mondiaal) perspectief. De student maakt een keuze voor een stage bij een van de groepen/bewegingen. Tijdens die stage (van ongeveer 15 uur) onderzoekt de student wat deze groep wil, wat hun waarden zijn, op welke manier ze daaraan werken en wat de student er zelf van vindt. Het eindproduct is een plan of product voor een eigen bijdrage aan de maatschappij: hoe zie je jouw rol en hoe denk je die te realiseren?

2. In 'The global village' onderzoeken studenten uit de VS en Nederland (HG) wat het betekent om deel uit te maken van de mondiale gemeenschap. Deze cursus is beschreven in *Global Partnerships form Intercultural Learning* (DeWitt et al., 2015).

Literatuur

Colby, A., Ehrlich, T., Beaumont, E., & Stephens, J. (2003). *Educating citizens. Preparing America's undergraduates for lives of moral and civic responsibility*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

DeWitt, J., Damhof, L., Oxenford, C., Schutte, I., & Wolfensberger, M. (2015). *Global Partnerships for Intercultural Learning*. In A. Schultheis Moore, & S. Simon (Eds.), *Globally Networked Teaching in the Humanities. Theories and Practices* (pp. 79-93). New York, NY: Routledge.

Veugelers, W. (2011). *A humanist perspective on moral development and citizenship education*. In W. Veugelers (Ed), *Education and Humanism* (pp. 9-35). Rotterdam: Sense Publishers.

Westheimer, J., & Kahne, J. (2004). *What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy*. *American Educational Research Journal*, 41(2), 237-269.

ERFSCHAT: Wat nemen we mee?

Cultuur, kunst, wetenschap, ideologieën, levensbeschouwing, spiritualiteit, geschiedenis, nieuwsgierigheid

Erfchat richt zich op het geheel aan culturele verworvenheden. De pogingen om culturen van een gemeenschap te beschrijven laten zien hoe lastig dit is. De met regelmaat oploeiende discussie over “onze cultuur” die bedreigd zou worden laat zien dat er een notie is van onderscheidende gewoonten en gebruiken, maar zeker ook daarbij horende waarden en normen. Wat zijn die waarden en normen, waar komen ze vandaan? En hebben ze nog steeds die waarde vandaag de dag en voor iedereen? Het is duidelijk dat cultuur niet iets statisch is, maar zich ontwikkelt onder invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen. Hoe kunnen we studenten stimuleren om aandacht te besteden aan het aspect erfchat en zicht te krijgen op de elementen waaruit dit is opgebouwd én kritisch stil te staan bij de “waarde” voor nu. Om te kunnen benutten en behouden wat waardevol is en de waardevolle elementen te herkennen en toe te voegen die de huidige werkelijkheid aandient, maar ook om te leren van de geschiedenis en de huidige tijd in perspectief te zien.

Betekenis voor het onderwijs

Een manier om ‘erfchat’ vorm te geven in het onderwijs is die van de Bildungsacademie (www.debildungacademie.nl). Men maakt een onderverdeling aan de hand van drie systemen *Geld, kunst en religie en spiritualiteit*. Deze worden binnen de Bildungsacademie beschouwd als de “dominante maatschappelijke systemen”. Hieronder een aantal voorbeelden van de manier hoe de systemen vervolgens worden uitgewerkt en besproken.

Men richt zich op de rol en betekenis van *geld* door in te gaan op de oorsprong en de geschiedenis van geld en de ethische vragen die geld oproept. Hoe komt het dat geld zo'n belangrijke rol speelt in onze maatschappij? Valt iedere waarde in geld uit te drukken? Ook wordt via de psychologie nagegaan wat geld met ons doet en hoe het is om er veel of juist weinig van te hebben. De complexe processen van het bancaire systeem worden ontleed en de financiële crisis wordt nader bekeken.

Bij het onderdeel *kunst* vraagt men zich af: Wat is kunst? Wat is kunst voor jou? Kan kunst ons op de een of andere manier verrijken, helpen of een spiegel voorhouden?

Het onderdeel *religie en spiritualiteit* gaat over de vraagstukken rondom leven en dood. Waarom besta ik en hoe ga ik om met mijn eigen einde? Is er leven voor religie nadat Nietzsche God voor dood verklaarde?

Een ander belangrijk cultureel systeem kan zijn de organisatie van arbeid. De organisatie van arbeid richt zich op de vraag hoe mensen zich organiseren en georganiseerd hebben, in het bijzonder bij het uitvoeren van arbeid. Hier komen vraagstukken aan de orde betreffende sociale (on)gelijkheid, maar ook de uitgangspunten achter de inrichting van maatschappelijke zorg en dienstverlening zouden hierbij aan de orde kunnen komen.

Erfchat gaat ook over ervaring, ervaring heb je verkregen en geef je door. De verhalen die zijn doorverteld van generatie op generatie. Het gaat erom deze verhalen betekenis te geven vanuit het verleden: geschiedenis is belangrijk als context.

Voorbeelden van toepassing op de Hanzehogeschool

Een voorbeeld van een manier om erfchat zichtbaar te maken is de keuze om de naamgeving van onderwijsgebouwen van RUG en HG te koppelen aan mensen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de geschiedenis van onderwijs, wetenschap en maatschappij.

Een volgend voorbeeld is het boekje "Stenen, namen en portretten" (HG, 2015). In dit boekje worden de verhalen verteld van docenten, leerlingen en medewerkers van de voorlopers van de Hanzehogeschool die omkwamen in de Tweede Wereldoorlog.

Bij Fysiotherapie wordt in het 1^e jaar het Skypeproject uitgevoerd. Hier leggen studenten contact met studenten van andere opleidingen in de wereld. Het Skypeproject is voortgekomen uit het feit dat we fysiotherapeuten skills willen meegeven waarmee zo ook in andere culturen/landen (globaal) inzetbaar zijn. Het Skypeproject is een eerste stap in de bewustwording. Op basis van persoonlijke uitwisselingen wordt culturele bewustwording gestimuleerd. Studenten krijgen door de uitwisseling zicht op verschillen in culturele, politieke en andere uitgangspunten in de beroepspraktijk van de deelnemende landen en worden zich wellicht daardoor ook meer bewust van vanzelfsprekende aannames in hun eigen denken over de praktijk.

Literatuur

<http://debildungacademie.nl/> geraadpleegd op 26 jan. 2016

Garland Reed, G. (2011). The complexity of moral learning: diversity, deprovincialisation and privilege. *Journal of moral education*. 40(3), 395-367

Stenen, namen en portretten (2015). 110 oorlogsverhalen. Over omgekomen Groningen studenten en docenten. Groningen, Hanzehogeschool

OEFENING: Hoe word ik/worden we beter?

Oefenen, focussen, discipline, training, vaardigheden, denk en gedragspatronen, doen, actie, handelen

Er valt dus veel te leren, te ontwikkelen en te onderhouden als we PMV serieus nemen. Het gaat niet alleen om bewustwording, waarmee denk- en handelingspatronen aan de orde gesteld kunnen worden, maar ook om oefening om een gewenste of nieuwe manier van denken of handelen vertrouwd te maken. Ieder mens is op een bepaalde manier 'geprogrammeerd', heeft een script, heeft frames die zijn/haar handelen sturen. Voorbeelden van frames: 'kunst is niets voor mij', 'ik ben een doener', 'de politiek maakt er altijd een zootje van', 'directief leiderschap is nodig' of 'ik bepaal zelf wel wat goed voor me is'. Het gaat er (bijna altijd) niet om dat bepaalde overtuigingen beter of slechter zijn dan andere, maar dat er alternatieven in beeld komen en dat het keuzeprocess een bepaalde bewustheid krijgt. Het is zaak om in leerprocessen het niveau van het mentale model te raken, maar tegelijkertijd aandacht te besteden aan het handelen, aan het gedrag. Op beide niveaus is het van belang om te oefenen; patronen, frames zijn er niet voor niets en hebben een bepaalde hardnekkigheid. Het gaat er daarbij niet om extra vakken in het vaak reeds overvolle curriculum toe te voegen. Vaak kan de aandacht voor PMV meegenomen worden in bestaande vakken of inhouden en werkvormen.

Joep Dohmen (2015) ziet oefenen als tweede dimensie van de zelfzorg: “iemand zonder zelfkennis loopt in zeven sloten tegelijk, maar iemand met zelfkennis heeft feitelijk nog geen stap gezet”. Het gaat om (zelf)discipline, oefeningen, vaardigheden en technieken, maar ook morele gewoontes. Leren welke handeling waar gepast is en op welke wijze die moet worden uitgevoerd doe je door je in de praktijk te bekwamen. Elk mens heeft zijn eigen specifieke sterke en zwakke kanten en behoeft dus een op maat gesneden oefenprogramma, aldus Dohmen.

Het belang van oefenen voor het ontwikkelen van levenskunst wordt door Hans Vonk beschreven in een blog: <http://academievoorlevenskunst.nl/bildung-en-ons-brein-onderzoek-wat-je-denkt-te-weten-en-zie-wat-je-niet-weet/>

Serius werk maken van PMV zal hoe dan ook tijd en aandacht vergen om gedisciplineerd te oefenen. Juist het onderwijs biedt een prima gelegenheid biedt om echt te oefenen: bijvoorbeeld op reflecteren, spreken, luisteren, observeren en nog veel meer. Omdat nooit alles kan, is het van groot belang om per context (opleiding) te kijken welke bekwaamheden op de voorgrond treden en daar die oefening op te richten.

